[13] *Konrád, K.* Svar obsahu a formy. – Ztvárněte skutečnost. P., CS, 1963, 64–78; *Kalandra, Z.* O metodu literární historie // Tvorba 9, 1934, č. 7, 102–103.
[14] *Mukařovský, Jan.* Založení PLK. – Praha, Literární archiv PNP, ръкопис.
[15] *Mukařovský, Jan.* Založení PLK. – Praha, Literární PNP, ръкопис.
[16] *Mukařovský, Jan.* Založení PLK. – Praha, Literární PNP, ръкопис.
[17] *Toman, Jindřich.* Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948. Praha, Karolinum, 2011, с. 197.
[18] *Мукаржовски, Ян.* Студии по теория на изкуството. София: „Наука и изкуство", 1993, с. 229 (превод от чешки Стефан Бошнаков).
[19] Пак там, с. 213.
[20] Пак там, с. 220.
[21] Вж. *Rousová, H.* (koncepce). Konec avantgardy? Od mnichovské dohody ke komunistickému převratu. Arbor vitae, Řevnice, 2011.
[22] *Mukařovský, Jan.* Kapitoly z české poetiky II, Praha, Svoboda, с. 349.
[23] *Mukařovský, Jan.* Studie z poetiky, Praha, Odeon, с. 171.
[24] Пак там, с. 636.
[25] Пак там, с. 275.
[26] *Мукаржовски, Ян.* Студии по теория на изкуството. С., 1993, 216–217.
[27] *Jakobson, R. O.* Poetická funkce, Praha, 1995, с. 89.
[28] *Sériot, P.* Struktura a celek. Intelektuální počátky strukturalismu ve střední a východní Evropě. Praha, Academia, 2002, с. 263.
[29] Женевският лингвист Патрик Серио обобщава тази саморазправа като „демонология".
[30] *Toman, J.* Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948. Praha, Karolinum, 2011, 188–199.
[31] *Jakobson, R.* O. Co je poezie. – Volné směry XXX, č. 10, 12.6.1934, s. 229.
[32] *Sériot, P.* Struktura a celek. Intelektuální počátky strukturalismu ve střední a východní Evropě. Praha, Academia, 2002, с. 264.
[33] *Toman, J.* Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948. Praha, Karolinum, 2011, с. 280, 281.

Искра Баева

РУСИЯ И СЛАВЯНСКАТА ИДЕЯ СРЕД ЗАПАДНИТЕ СЛАВЯНИ ПРЕЗ XX ВЕК

Русия като най-обширната държава в света и като единствената велика сила сред славяните винаги е предизвиквала силни, често пъти противоположни чувства сред останалите славяни и техните държави. Особената роля на Русия едновременна като голяма и силна държава, но едновременно с това и като носител на месианистичната културна и религиозна *„руска и славянска идея"[1]* винаги е намирала привърженици и противници сред другите славянски народи в Източна Европа, но с доста ясно геополитическо разграничение – между районите на Балканите и на Централна Европа.

В българската историография са сравнително добре разработени проблемите на сблъсъка между русофили–русофоби на Балканите, но твърде малко е написано по възприемането на Русия и славянската идея в Централна Европа. Затова ще посветя вниманието си на темата как се възприема Русия и нейната държавна идеология сред западните славяни, които са една от значителните етнически групи в Централна Европа. Ще съсредоточа вниманието си върху XX в., защото това е векът, в който почти всички славянски общности създават модерните си държави и са принудени да потърсят своето място в рамките на системата на международните отношения, която се сблъсква с предизвикателствата на световните войни и глобалните предизвикателства.

Двадесети век, който отбелязва началото на съвременната епоха, носи и ново виждане за големите европейски етнодържавни групи – англосаксонска, германска, романска, славянска. От една страна, с отмирането на имперския принцип на държавен градеж вече окончателно се налага националният, който търси именно националната характеристика на държавата в противовес на другите идентичности, както и противопоставяне на различните, чуждите, съседите. От друга страна, големите европейски (и извъневропейски) противопоставяния през XX в. водят до необходимостта от създаване на нови връзки и съюзи между националните държави в значително по-широк периметър, отколкото е националният. В контекста на опитите да се търсят свързващи елементи между етническите общности от европейския регион особено място заема идеята за славянството. Значително преди влизането на света в XX в. тази идея вече има бурна история, изпълнена с подеми и спадове, наситена както с националноосвободително, така и с имперско съдържание. Славянската

идея и историческото място на славяните в Европа до XIX в. са добре известни [2], затова много по-интересни ми изглеждат проявленията на славянската идея през най-бурния и кръвопролитен, поне за сега, в световната история XX в.

Ще боравя с понятието XX в. не като календарно явление, а като исторически, т.е. ще поставя началото му в годините на Първата световна война, която отграничава новото време от съвременната ни епоха. Основание за това ми дава периодизацията на световната история, широко приета в историографията и политологията по света. Според това виждане до началото на нашето столетие границите на епохите продължават да се определят от събития, възникнали на Стария континент, а тук единството на процесите от края на миналия и началото на нашия век е достатъчно ясно изразено не само в икономическата или в политическата област, но и в сферата на културата и изкуството. Това единство изчезва почти веднага след първите изстрели в началото на август 1914 г., хвърлили Европа и света в Голямата война, когато Европа прави своя първи, но не и последен за XX в. опит да се самоубие като водеща глобална сила [3].

Историческото развитие на източната част от европейския континент винаги се е отличавало съществено от това на западната му половина. Не е тайна, че европейската цивилизация се ражда в югоизточната покрайнина на европейския континент и ще минат векове преди центърът на развитието да се премести на запад и на север. Още от древността населението на Източна Европа (в значителната си част славянско) попада в сферата на влияние на държави, изградени според принципа на източните деспотии, чиято най-внушителна носителка е любимата на много руски мислители и владетели Византийска империя [4]. По-късно историческата съдба на славянските народи ги принуждава да се противопоставят и на последователните талази от азиатски нашественици – монголите и османските турци са най-значителните, но не единствените.

Условията на постоянно воюваща врата – граница между Азия и Европа, предопределят трудната, по-скоро трагична участ на държавите от региона. На външния натиск успяват да се противопоставят и да запазят държавното си съществуване само онези, които са достатъчно могъщи и многобройни. От политическата карта на Източна Европа постепенно изчезват една след друга всички славянски държави, възникнали през Средновековието, с изключение на една-единствена, и то най-голямата – Русия. През XIX в. бавното и мъчително отстъпление на Османската империя от Европейския югоизток създава благоприятни възможности на картата на Европа отново да се появят първите южнославянски държави – Сърбия и България, но за подобна възможност на западните славяни ще

им се наложи да чакат чак до началото на следващия век, още по-точно до края на Първата световна война.

Възстановяването на националното самосъзнание, сърцевината на възраждането у всички славянски народи, естествено поражда и у западните славяни стремеж към собствена държава. Но стабилното господство в Централна и Източна Европа на трите империи – Руската, Пруската и Австро-Унгарската, не дава големи надежди на западните славяни, че това може да бъде осъществено със собствени им усилия. Двете полски въстания 1830 и 1863 г. [5], както и бързо угасналата „пролет на народите" от 1848–1849 г.[6] потвърждават безперспективността на плановете за достигане до независимост с помощта на собствено военно усилие. Затова зараждащата се национална политическа класа у западните славяни се опитва да намери други пътища за достигане на идеала. Подобен път предлага идеята за славянска общност и взаимност, особено близка на просветителите от чешките земи. Тя добива политически характеристики и особено след началото на големия европейски конфликт поражда надежди за национална независимост, постигната с помощта на братята славяни.

Когато говорим за политическата употреба на „славянската идея", ние обикновено я свързваме с Руската империя и нейната външна политика. Всъщност „славянската идея" има свой собствен път сред западните славяни и по-точно сред чехите. Там тя си пробива път под наименованието „славянска взаимност", има силен хуманистичен и възрожденски заряд. Тя е част и от националнодемократичната европейска революция от 1848–1949 г., когато на 2 юни 1848 г. в Прага е открит първият Славянски конгрес, чиито участници заявяват съпричастието си към поробените славянски народи и за първи път споменават българите като потиснат и нуждаещ се от помощ славянски народ [7].

Лесно можем да забележим разликата между руското славянофилство (още повече панславизма) и чешката идея за славянска взаимност – във втория случай (може би и поради липсата на собствена държава) става дума за подпомагане, при което ударението е поставено върху образованието и културното издигане на всички славянски народи, които по този начин да се подготвят за самостоятелност и независимост. Но особено важни са действията. Още на Славянския конгрес чешките делегати са раздвоени в предпочитанията си между силната и славянска, но консервативна Руска империя и германската, но изглеждаща през 1848 г. революционна Хабсбургска и в крайна сметка връх взема идеята на Палацки за австрославизма: *„Ако Австрия не съществуваше вече отдавна, ние бихме били длъжни в интерес на Европа и на човечеството да се потрудим час по-скоро да я създадем".*

Продукт на чешкия вариант на славянската идея е чешкият мислител и философ Томаш Г. Масарик, когото събитията превръщат в политик. Той успява да съчетае славянската идея с политическия прагматизъм, благодарение на което лансира идеята за единната „чехословашка нация". В годините на Първата световна война Масарик прави първия опит да приложи на практика славянската идея за обединение на политическите и военните усилия на славяните в името на общия интерес, който включва Русия, голямата източна сила на Антантата.

Въпреки напредналата си възраст (през 1914 г. навършва 64 години), като истински политик прагматик Масарик развива бурна дипломатическа дейност, принудила го да прекоси три континента – Европа, Азия и Америка. Една от задачите, които си поставя, е да обедини световното славянство. Дълбокото му убеждение в славянската идея кара Масарик още преди началото на Първата световна война да се опита да преодолее противоречията между сърби и българи, родени от Сръбско-българската (1885) и Междусъюзническата война (1913), за да не се окажат те, както и техните военни и политически усилия, разделени от линията на фронта в очертаващия се военен конфликт [8]. Но дори и тази, обхващаща само южните славяни, задача се оказва непосилна, защото идеята за етническа близост избледнява бързо в съзнанието на българите, когато се сблъскват с натрупаните от Първата национална катастрофа горчивини, взаимни претенции и незагълхнали спорове, най-вече за македонските земи.

Основна цел на голямата дипломатическа активност на Масарик все пак не е центрирана около Балканите, а е насочена към бъдещата трансформация на Централна Европа, която той вижда като създаване на национални държави на мястото на пъстрата Хабсбургска империя и най-вече като държавно утвърждаване на чехи и словаци. Без да има предварително определена идея какъв точно трябва да бъде статутът на чешките и словашките земи след войната, за чешкия политик е ясно, че е длъжен да използва всякакви дипломатически и политически възможности, за да постигне външно съгласие за най-благоприятната им позиция. Това го води не само до Рим, Париж и Лондон, но и до столицата на панславизма – Петроград. Там, във времето след първата руска революция, той търси подкрепа, включително и военна, на идеята за бъдеща чехословашка държава [9]. Това става след Февруарската революция, която създава надежди и у Масарик, че Русия може да тръгне по пътя на европейската демокрация.

През май 1917 г. Масарик пристига в Петербург, за да преговаря за създаването на Чехословашки легион от десетките хиляди военнопленници чехи и словаци (масовото им предаване в плен на руската армия е едно от доказателствата за влиянието на славянската идея сред тези западни славяни). Преговорите завършват успешно, легионът е създаден.

Всъщност първият световен политик, който подкрепя идеята на Масарик за създаване на самостоятелна чехословашка държава, е външният министър във Временното правителство Павел Н. Милюков на 24 май 1917 г. Два дена по-късно руското правителство на княз Георгий Е. Лвов дава разрешение за създаване на чехословашкия легион, който се оказва много полезен, тъй като разложението в руската армия продължава, а чехословашката стрелкова бригада успява до постигне победа срещу австроунгарската армия при Зборов на 2 юли 1917 г. (обявен по-късно за ден на чехословашката армия) [10].

Но Октомврийската революция отново променя нагласите към Русия[11]. Масарик напуска Съветска Русия в началото на 1918 г., а създаденият от него Чехословашки легион се включва в международната кампания срещу болшевишката революция през 1918 г.

Увереността на Масарик, че чехите ще получат руска подкрепа, се базира върху вярата, че общият славянски произход има голямо значение в политиката и че славяните в Европа имат общи интереси. Интересна е разнопосочността в действията на германския възпитаник Масарик (завършил е философия във Виенския и Лайпцигския университет). От една страна, той предпочита да разрешава проблемите там, където реално се взема решението – сиреч в световните столици, като достига и до Вашингтон. Но като представител на малък европейски народ, той не се отказва от нито една възможност да въздейства върху влиятелни световни политици. Затова, без да е традиционно свързан с Русия и нейната славянска политика, по чисто идейни причини, Масарик прави всичко, на което е способен, за да спечели подкрепата на новите руски управляващи за чехословашката кауза.

Идеите за славянското единство, естествено, около най-голямата и влиятелна славянска държава – Руската империя, се сблъскват в годините на Първата световна война с геополитически и исторически мотивираните интереси на различните славянски държави и народи. В случаите, когато славянската идея влиза в противоречие с националните или държавните интереси, в крайна сметка решенията се взимат в съответствие с интересите, а идеите винаги остават на заден план.

Именно противоречивите интереси на славянските народи ги разделят и изпращат в различни воюващи групировки. Българите и немалка част от поляците го правят доброволно, а чехите и словаците принудително воюват в армиите на Централните сили, докато руснаците, сърбите, украинците и белорусите са сред силите на Антантата. Към Антантата като сила, склонна да подкрепи драстични промени в картата на Източна Европа и едва на второ място като символ на свободомислието и демокрацията (олицетворявани преди всичко от революционна Франция), се насочват надеждите

и на повечето националноосвободителни движения на западните славяни, борещи се за собствена държавност. Париж и Лондон стават седалища на различни Национални съвети и организации, които организират военна и друга помощ за Антантата и същевременно преговарят за изработване на международно признати документи, които да дадат право на народите от източните империи на национална независимост след края на войната, а и да се договорят за по-добри бъдещи граници [12].

В същото време Руската империя, която се оказва неподготвена за толкава продължителна и ожесточена война, използва славянската идея, за да облекчи военните си усилия. Русия залага на проруските нагласи на някои политически групировки в Чехия и в по-малка степен в Полша[13], но това трудно й се отдава преди всичко поради собствената й слабост. Положението се променя след Февруарската революция в Русия от 1917 г. Промяната не е еднозначна, тъй като Русия губи влияние сред традиционно настроените процарски политически кръгове в европейското славянство, но в замяна печели демократично и прозападно мислещите.

Последвалата втора руска революция – Октомврийската, обаче изменя изцяло посоката на развитие на Русия. Променя се и отношението на славянските народи и държави към най-голямата славянска държава. Този път от подкрепата или помощта й се отказват както консервативните, така и демократичните славянски политически сили, а симпатии започват да изразяват само немногобройните леви партии и сили. Станалото в Русия и особено последвалият го хаос, както и излизането на Русия от войната с Брест-Литовския мирен договор от 3 март 1918 г., обезсмисля сътрудничеството между нея и намиращите се под германска и австро-унгарска власт славяни. Нещо повече – славяните, които сътрудничат на Антантата, се включват в започналата след края на Първата световна война интервенция срещу Съветска Русия. Най-успешни се оказват поляците, които успяват да спечелят военна победа в антиболшевишкия си поход, започнат от Юзеф Пилсудски в началото на 1920 г. и наречен Полско-съветска война [14].

Октомврийската революция от 1917 г. лишава славянския свят от ясен притегателен център. За освободеното място на водач на славянството, пък и въобще на Източна Европа, не липсват кандидати. Въпреки че славянската идея в Централна Европа изживява апогея си при подготовката за самостоятелни национални държави, тя не отмира безследно у западните славяни. Славянофилството се запазва най-силно, може би защото е и традиционно, сред чешките политици. Върху него е изградена и идеята за чехословакизма, превърнала се в основен обединяващ принцип на новосъздадената обща държава на чехи и словаци. Практическата реализация на славянското обединение дава основание на Чехословашката държава да стане идеен водач на славянството и основен приемник на

следреволюционната руска емиграция [15]. Другите основания се коренят в последователното славянофилство на голяма част от политиците й, в културната помощ и съдействие, които са получавали много славянски дейци в чешките земи през XIX в.[16], във високото икономическо и политическо развитие на обществото в Чехия и Моравия, които стават единствен пример за успешна парламентарна демокрация в Източна Европа.

Другият претендент – Полша, разчита на доводи от съвсем различен характер. По демографски потенциал тя е най-голяма сред малките европейски държави и в следвоенното преначертаване на картата на Европа вижда шанс да се превърне в най-малката от големите. Поради трикратните подялби на полските територии поляци има и в трите империи (Руската, Пруската и Хабсбургската), където те са съжителствали с повечето от другите славянски народи, а поддържат връзки и с новите им политически елити. Тези обстоятелства съдействат за появата у един от най-големите авантюристи на епохата Юзеф Пилсудски на идеята за „федерализацията" на Източна Европа под егидата на Полша, която трябва да замени изпадналата в революционен хаос Русия. Според тази идея, за да се запази традицията и същевременно новото да дойде най-безболезнено, Източна Европа може да се федерализира, при което за получилите независимост малки народи ще бъде най-добре доброволно да приемат ръководната роля на най-големия – полския. Така ще бъде запазена традицията в източната половина от континента да има голяма сила, а и ще бъдат избегнати мъчителните гранични спорове между новите държави [17]. Другата полска теза е типично имперска – в суматохата на безвластието полските войски да превземат колкото се може повече територии независимо от демографския им облик, а после да се погрижат за тяхното международно признаване. Това е тезата на най-добре организираната полска политическа партия – Националната демокрация (ендеция) на Роман Дмовски.

Раздвоението в полския управляващ елит между двете идеи: за велика самостоятелна Полша и за по-широка славянска (и не само) интеграция в Източна Европа, пречи на реализирането и на двете. Крахът им обаче е симптоматичен. С Полско-съветската война от 1920 г. „началникът на държавата" Пилсудски удържа победа над политическите си противници от ендецията, но с цената на принудителния отказ от федерализъм в Източна Европа. Защото новата граница между Полша и Съветска Русия според Рижкия мирен договор от 18 март 1921 г. оставя в полската държава твърде много украинци, белоруси и литовци [18]. Никоя от малките съседни държави вече не иска да преговаря за федерация с твърде силната и агресивна Полша. Пировата победа на Пилсудски създава непреодолими с мирни средства противоречия с източните й съседи (най-вече утвърдилия

се в края на 1922 г. Съветски съюз) и предопределя както вътрешната слабост на Полша, така и обръщането ѝ към авторитаризма.

Следвоенният мир е очертан през 1919 г. в Париж, без решаващо участие на която и да било от славянските държави (мястото на Русия е запазено, но така и не е заето да края на конференция). С ролята на покровител на новите славянски и неславянски държави се нагърбва Франция в желанието си да стане основна европейска сила. На нейните усилия се дължат изключително щедрите държавни граници на Чехословакия, на Сърбо-Хърват-Словенското кралство (от 1929 г. Югославия), а дори и на Полша. Мирът, чийто основен принцип става наказването на победените, разделя още повече славянските държави. От едната страна остават тези, които осъществяват всичките си териториални стремежи – Чехословакия, Югославия и отчасти Полша, от другата – победената и унизена България, като вън от семейството на европейските държави през първите следвоенни години е Съветска Русия.

Трудно може да се говори за обща славянска идея в условия, когато едни славяни имат какво да пазят (защото лесно могат да го загубят), а други – какво да искат (защото са убедени, че им принадлежи поради етническите характеристики на териториите). Немалка част от славяните попадат в друга, чужда славянска държава, а там отношението към тях не е много по-различно, отколкото е било в предвоенните империи – такава е съдбата на украинци и белоруси в Полша, словаци, украинци и поляци в Чехословакия, българи в Югославия [19]. Към това трябва да се добави и липсата на общ контактен език. Първият (останал и последен) конгрес на славянските правници в Братислава (8–10 септември 1933 г.), описан от Константин Кацаров, показва, че е илюзия вярата на славяните, че могат да се разбират помежду си, като всеки говори на родния си език. Езици за комуникация продължават да бъдат европейските – за славяните в този период такъв се оказва немският [20].

Славянската идея продължава съществуването си в Чехословакия, която има нужда от съюзници, за да запази територията си, твърде просторна за чешкия и словашкия демографски потенциал и много неудачна за военна отбрана. Веднага след утвърждаването на картата на Източна Европа се налага новите граници да бъдат гарантирани от нов регионален съюз – Малката антанта на Чехословакия, Югославия и Румъния [21]. Както личи от състава на участниците, а и от инициатора Франция, съюзът едва ли може да се нарече славянски, но славянската идея продължава да се използва в чешката пропаганда. Славянофилството получава нов живот в Чехословакия след завръщането на Русия на международната арена под името Съветски съюз. Още в началото на 30-те години за проницателните политици става ясно, че предстои ново преразпределение на територии,

особено в изпълстрената с териториални спорове Източна Европа. Дори е набелязана първата славянска жертва – многонационална Чехословакия. И отново, както и в навечерието на Първата световна война, чехословашките политици (те са същите, само че в помощ на престарелия Масарик идва постоянният му външен министър, а от 1935 г. и президент Едвард Бенеш) се опитват да търсят гаранции в двете посоки на континента – от западните демокрации Франция и Великобритания и от традиционния си източен съюзник, вече като Съветски съюз. Резултатът – триъгълник от двустранни договори между Чехословакия, Франция и Съветския съюз, на първо време изглежда обнадеждаващ [22].

Съветският съюз започва стъпки към възстановяване на ролята на обединител и водач на славянството, но и този път причина за влиянието ѝ не са вътрешнославянските процеси, а външната опасност, надвиснала над европейските славяни. Тя отново е германска. В преобразованията, настъпили в цяла Източна Европа през 30-те години, не може да не се забележи възраждането на проруските чувства. Външната политика на Чехословакия е едно от свидетелствата за това, друго е възстановяването на дипломатическите отношения между България и СССР през 1934 г. от режима на Деветнайсетомайците. От този период е и засилената русофилска пропаганда в България, преди всичко на страниците на изданията на Славянското дружество [23].

Втората световна война, също както и Първата, преформулира отношенията между славянските държави. Първата жертва е Чехословакия, която през 1938–1939 г. заплаща за дипломатическия си триумф от 1919 г. Единственият голям неин съюзник, който не помага при разчленяването ѝ, е Съветският съюз. В този смисъл, макар и да не успява да защити чехословашкото държавно съществуване, Съветският съюз, с писмено изразеното желание да помогне на Чехословакия в рамките на международните договорености [24], запазва доверието на чехословашките политици като основен (а след предателството на Франция – единствен) външнополитически защитник на тази значима славянска държава. Тук славянофилството и близкото до него русофилство се запазват живи през целия период на германска окупация, а и немалко години след това.

Полският опит обаче е съвсем друг – Полша загива под съвместните удари първо на нацистка Германия (на 1 септември 1939 г.), а след това и на Сталиновия Съветски съюз (на 17 септември с.г.). Полша участва при разчленяването на Чехословакия, като през 1938 г. прибавя свои искания към германското желание за Судетската област, но на следващата година сама става жертва на задкулисни преговори, този път между големите си съседи и едновременно с това противници – Германия и Съветския съюз. Секретните протоколи към Германо-съветския пакт от 23 август 1939 г.

ясно определят сферите за новата, четвърта по ред подялба на полските земи между нейните съседи [25]. И в полския случай през 1939 г. идва времето за разплата за успешния Рижки договор от 1921 г. и присъединяването на Западна Украйна и Западна Белорусия. Навлизането на съветски войски на 17 септември 1939 г. и последвалите го действия поставят СССР в ролята на окупатор на Полша, а тезата за двойната окупация ще просъществува в официалната политика на полското емигрантско правителство до края на войната, а в неофициалната и до ден днешен.

Югославия и България неслучайно отново се оказват от двете страни на фронта – България предоставя територията си на германския вермахт за атака срещу Югославия, а след поражението ѝ организира своя администрация както в населените с българи територии, така и в някои сръбски [26]. И тук причините за разделянето на двете славянски държави са в различните им интереси и най-вече в резултатите от Балканските и Първата световна война, предопределили противоборството. Също както и в отношенията между чехи и поляци, етническата близост не може да надделее над териториалните претенции.

Краят на Втората световна война в много отношения повтаря резултатите от Първата. Цената на победата над Германия и този път се плаща в значителна степен от славянските народи. Най-големи са промените на граници и обществена посока отново в Източна Европа. Като център и обединител на славянството се завръща Съветският съюз като наследник на Русия. Ролята, която тази държава играе във войната, може да се сравни с тази на царска Русия при Наполеоновите войни, но с тази разлика, че дори и тогава прякото влияние на Русия не успява да се утвърди за териториите до средата на европейския континент, както е през 1945 г. След войната Съветският съюз поема отново в ръцете си славянската идея, съживена от общата борба срещу нацистка Германия и съпровождащата я славянска пропаганда. На практика за пръв път в историята си славянството се оказва напълно обединено – тук са всички източни, южни и западни славяни, дори и лужицките сорби. Но обединението не е плод на желание на политическите представителства на славянските народи, а страничен резултат от войната, често нежелан за тях.

Обединението на славянска основа се подчинява на държавните интереси на Съветския съюз. Всички идеи за подобно обединение, които не се съобразяват със Съветския съюз, са обречени на неуспех – така става с преговорите за Полско-чехословашка федерация през 1942 г., с идеите на Чърчил за създаване на Дунавска федерация, а също и със следвоенните идеи за Балканска федерация [27]. Славянската пропаганда е използвана, за да обоснове новия източноевропейски блок – говори се за славянския характер на Съветския съюз (въпреки наличието на много-

бройни народи, които не са славянски), който заедно с другите южни и западни славянски народи, се е справил с германската опасност (усещането за нея е винаги живо, особено у западните славяни)[28]. За кратко време се възраждат славянските събори и конгреси [29] като средище за пропаганда на славянската идея и осъществяване на политическото единство с културни средства. Но славянофилската еуфория не продължава дълго. Държавните интереси на най-голямата славянска държава бързо надхвърлят ограничените рамки на славянството и то остава на заден план и в пропагандата, и в политическите действия – особено след разрива на Сталин с конкуриращата го като влияние в Източна Европа Югославия на Йосип Броз-Тито. Остават усилията на Чехословакия да поддържа традиционната там славянска идея с провеждането на годишни славянски чествания и с пропагандата [30], но вече само в културното сътрудничество между славянските държави.

От обединяваща за славянството ролята на Съветския съюз скоро се превръща в разединяваща. Единството може да се осъществява само с посредничеството на центъра в Москва, но на директните връзки между славянските държави не се гледа с добро око. Етапите на този процес следват политическата еволюция на Източния блок. Началото е поставено с изгонването на Югославия от „лагера", с ликвидирането на всякакви идеи за по-особено славянско сътрудничество, докато се стига до изравняване на отношението на СССР към всички държави от Източния блок. Изчезва разликата между славянски и неславянски държави, а на тази тенденция съдейства и ясно изразеното негативно отношение на поляците към славянската идея изобщо и към руснаците като носители на тази идея в частност. Интервенцията на страните от Варшавския договор срещу една от славянските му членки – Чехословакия, започнала в нощта на 20 срещу 21 август 1968 г., прозвучава като мрачен заключителен акорд на славянската идея. Тогава петте намесили се държави, три от които са славянски (СССР, Полша и България), слагат край на мирния опит да се реформира в демократичен дух точно тази източноевропейска славянска страна, която единствена наред с България не изпитва антируски (и антисъветски) чувства [31]. Утвърждава се формално интегриращата, но практически дезинтегриращата роля на Съветския съюз за славянството.

Едва след края на Студената война, настъпил след събитията от есента на 1989 г., и то след като минава известно време в търсене на нови, далечни пътища, отново започва да се говори за славянство и за необходимост от по-особени отношения между славянските държави. Славянската идея вече е само обществена и се затваря в сферата на интелектуалните дискусии. Разпадането на Съветския съюз и трудностите, с които се сблъсква Руската федерация при своето утвърждаване през 90-те години, лишават Русия

от възможност да подкрепи възродилата се славянска идея. Тенденцията всички постсоциалистически страни от Източна Европа да търсят собствени пътища към Европа се преплита с макар и слабото търсене на общност между групи държави. Предпочитанията са към връщане назад в историята, но бъдещето може отново да предложи възможност и за разумно балансирано търсене на етническа общност при решаване на международни проблеми. А що се отнася до културните идеи, в почти всички славянски държави съществуват групи, които продължават да виждат възможността за по-широко въздействие на славянството върху бъдещето на Европа в съзвучие с отдавнашни мисли, като например тези: *„Славянството е, което ще трябва да внесе в съкровищницата на човешкия дух нови струи и самобитни, незнайни досега учения и внушения за преобразование на света върху началата на човечност, истина, справедливост, социално равенство, морални принципи, досега потъпквани от Запада"[32].*

БЕЛЕЖКИ

[1] Повече по темата вж. Русская идея. М., 1992; *Попруженко, М. Г.* Към въпроса за ролята на славянството в световната история. – В: Славянска библиотека № 1, С., 1920; *Флоровский, Г. В.* Вселенское предание и славянская идея. – В: Юбилеен сборник на Славянското дружество в България 1899–1924. С., 1925. *Проницин, Б.* Двете Европи. Славянската идея през XXI век. София–Москва, 2000.

[2] *Въргов, Хр.* Свободолюбието и демократичността на старите славяни. – Славянски календар, 1921; *Бобчев, С. С.* Три славни лика... Населението на славянските земи в сравнение с населението на другите европейски земи. – Славянски календар, 1932; *Йоцов, Б.* Славянството и Европа. С., 1992; 1932; *Дворник, Фр.* Славяните в европейската история и цивилизация. ГАЛ-ИКО, 2001.

[3] Без да изброявам многобройните курсове по световна история, поставящи границата на нашата съвременност през август 1914 г., ще се позова на изказата и на българска книга на американския политолог от унгарски произход, който предпочита да се представя като историк Джон Лукач. Той поставя хронологическите граници на XX век в рамките на 1914–1989 г. *Лукач, Дж.* Краят на XX век и краят на модерната епоха. С., 1994.

[4] Най-ярък носител на тази тенденция е Константин Леонтиев: *Леонтьев, К.* Восток, Россия и Славянство. Москва, 1996.

[5] *Gierowsi, J.* A. Historia Polski, 1505-1864, Cz. 2, Warszawa, 1978, 253–271, 404, 439.

[6] Пак там, 325–358; *Heck, R., M. Orzechowski.* Historia Czechoslowacji. Ossolineum, 1969, 213–227.

[7] Инициативата за свикването на Славянския конгрес е чешка, а мотивацията е да се обсъди бъдещето на славяните в Хабсбургската империя и необходимостта от славянска взаимност. Хуса, В. История на Чехословакия. С., 1965, 141–142; *R. Heck – M. Orzechowski,* Historia Czechoslowacji. Ossolineum 1969, s. 219; Пичет, В. И. (съст) История на Чехия. С., 1950.

[8] Още началните думи в книгата на Томаш Масарик, съдържаща спомените за дейността му в годините на Първата световна война, са: *„От края на втората балканска война се занимавах с плана да сдобря сърбите и българите, тъй като очаквах по-голяма война в недалечно бъдеще и затова се опасявах от враждебността на двата народа".* Masaryk, T. G. Svetova Revoluce za valky a ve valce. 1914–1918. Praha, 1930, s. 1.

[9] Panslavism a nase revolucni armada. Petrohrad-Moskva-Kijev-Vladivostok. Пак там, 147–230.

[10] *Рихлик, Я., Вл. Пенчев.* История на Чехия, С., 2010, с. 427.

[11] Отношението на Масарик към Съветска Русия е силно критично от гледна точка на умерените му демократични убеждения. *Masaryk, T. G.* O bolsevictvi. Praha, 1990.

[12] *Balcerak, Wieslaw:* Powstanie panstw narodowych w Europie Srodkowo-Wschodniej. Warszawa, 1974, 51–67.

[13] Пак там, s. 39, 43, 64.

[14] Повече за войната, в която през лятото Полша като по чудо (т.нар. буда при Висла) успява да се спаси от разгром, вж. *Мельтюхов, М. И.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. М., 2001, 14–105.

[15] Това личи от дипломатическите послания на посланик Димитър Михалчев. – ДА на МВнР, оп. 1П, а.е. 98, л. 43–51; а.е. 101, л. 110–116; а.е. 102, л. 10–16.

[16] Примери за помощта, оказвана от чехи и словаци, има много. Някои от тях са събрани в сборниците с исторически изследвания: Владимир Сис и България. Сб. стат. Стигмати-Бохемия клуб. С., 2006; Ролята на чешката интелигенция в обществения живот на следосвобожденска България. Пос. на РЛ в ЧР. Прага, 2008; Чехи в България. Ролята на чешкото присъствие в българското национално възраждане. С., 2009.

[17] Всъщност е илюзия да се смята, че тази идея се гради върху демократичните предпочитания на Пилсудски. Неговото лично обяснение е доста по-прагматично и конкретно: „Не искам да бъда нито империалист, нито федералист, докато не мога да говоря за тези неща достатъчно сериозно, пък и с револвер в джоба. Като имам предвид, че на Божия свят изглежда започват да взимат надмощие приказките за братство между хората и народите, както и американските доктринки, с не особено голямо желание се скланям на страната на федералистите". Цитатът е от писмо на Ю. Пилсудски до външния министър в правителството на Й. Моравчевски Леон Вашилевски. *Zielinski, Henryk.* Historia Polski 1914–1939. Ossolineum, 1983, 102–105.

[18] Реалните резултати от Полско-съветската война създават ново разположение на силите в Източна Европа, което не предвещава траен мир, а предполага бъдещи остри конфликти. Основната причина е, че новата граница преминава на 200 км на изток от определената като етническа граница, както е определена от Парижката мирна конференция с „линията Кързън". *Grenville, J. A. S.* The Major International Treaties 1914–1973. Methuen & Co Ltd, 1974, 137–139.

[19] *Баева, И.* Славяните в чужда държава (Поглед към славянските малцинства в Централна Европа през XX в.). – Studia Balcanica, 26. Изследвания в памет на Апостолис Христакудис. БАН, Институт по балканистика. С., 2007, 223–232.

[20] *Кацаров, К.* 60 години живяна история. Прозорец, без година на изданието, 436–437.

[21] Тя се формира на основата на три двустранни съюза: между Югославия и Чехословакия от 14 август 1920 г., между Румъния и Чехословакия от 23 април 1921 г. и между Югославия и Румъния от 7 юни 1921 г. Към тях дискретно се присъединява и Полша, привлечена както от съюзните си отношения с Франция (19 февруари 1921 г.), така и от съюза с Румъния от 3 март 1921 г. Дискретността се налага от лошите отношения между двете централноевропейски славянски държави Полша и Чехословакия, между които има както съперничество за водеща роля сред славянството, така и граничен спор за Тешинска Силезия. Но точно тези противоречия показват илюзорността на славянофилството, когато то влиза в противоречие с държавните интереси. – *Grenville, J. A. S.* Цит. съч., 120–126.

[22] Към съюзните чехословашко-френски отношения се добавят още два договора: между СССР и Франция от 2 май 1935 г. и между СССР и Чехословакия от 16 май 1935 г. Пак там, 152–156.

[23] Може би най-ярко свидетелство за това дава статията на проф. С. С. Бобчев – „Защо те ненавиждат Славянския свят", където четем: *„Мълчеството на Русия, гледана като*

славянска държава и, естествено, като най-велика славянска сила, е едно обстоятелство, което винаги е плашило Западна Европа, инак казано, романо-германския свят. Особено в Германия думата панславизъм, т.е. всеславянство, е била винаги едно „страшилище", с което са били плашени културните западни страни". – Славянски календар. С., 1937, с. 3.

[24] Това е изразено в телеграмата на зам.-наркома на външните работи В. П. Потьомкин до съветския посланик в Прага С. С. Александров, в която се казва: *„1. На въпроса на Бенеш ще окаже ли СССР съгласно договора незабавна и действителна помощ на Чехословакия, ако Франция й остане вярна и също окаже помощ, можете да дадете от името на правителството на Съветския съюз утвърдителен отговор. 2. Също такъв утвърдителен отговор можете да дадете и на другия въпрос на Бенеш – ще помогне ли СССР на Чехословакия като член на Обществото на народите на основание на чл. 16 и 17, ако в случай на нападение от страна на Германия Бенеш се обърне към Съвета на Обществото на народите с молба за прилагане на споменатите членове". Окончателното решение, както се вижда, е оставено за Бенеш, но от друга страна, този отговор рязко контрастира с ултимативното искане на французи и англичани Чехословакия да не се противопоставя на публично организираното си разчленяване".* – В: Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937–1939. Т. 1, М., 1981, с. 182.

[25] СССР–Германия 1939. Документы и материалы советско-германских отношений с апреля по октябрь 1939. Кн. 1, Vilnius, 1989, 61–64. Потвърждението на тайните протоколи от Пакта може да се открие в следващия двустранен договор „за дружба и границите", подписан след приключването на първата военна кампания на 28 октомври 1939 г. Пак там, 107–110.

[26] За политиката на българската администрация в присъединените към българската държава земи по време на войната Вж. *Стоянова, В.* Етнодемографската политика на България в присъединените през периода 1941–1944 г. земи – закономерност или анахронизъм в модерното общество. – Balkanistic Forum. Кн. 3, 1994, 54–62.

[27] *Лалков, М.* От надежда към разочарование. Идеята за федерация на балканския югоизток (1944-1948 г.). С. (без год. на изд.), 91–142.

[28] Вж. напр.: *Николов, Н.* Председател на Славянския комитет в София. Освободителната борба на славянските народи. – Славяни, год. 1, кн. 2–3, 1945, 43–45; *Василев, О.* За единството на славянските народи. Пак там, 61–62.

[29] Отчет за Славянския събор, проведен в София на 3–4 март 1945 г. Пак там, 79–95.

[30] ДА на МВнР, оп. 5, а.е. 445, лист 49. В Прага продължава дейността си Славянският институт, който урежда едномесечни летни курсове за славянска наука. През 1948 г. такъв е организиран от 31 юли до 28 август. Подобна институция – Славянски университет, съществува и в Братислава, където за лектор е изпратен служителят от отдела по печата при МВнР Светомир Иванчев. – Пак там, л. 60. В Прага се провеждат и периодични културни тържества на Славянския комитет – през май 1948 г. в рамките им е проведен фестивал на славянската духовна музика, голяма земеделска изложба на славянските народи, соколски събор, както и отбелязване на стогодишнината от свикването на Първия славянски събор. Пак там, оп. 5, а. е. 481, л. 1–4.

[31] Такава е и оценката на американските специалисти за Източна Европа, работещи в ЦРУ. – National Archives and Record Administration. RG 263. Records of CIA. National Intelligence Estimates-33, November 7, 1951, 19.

[32] *Бобчев, С. С.* Цит. съч., с. 10.

Чавдар Митов

ОБРАЗОВАТЕЛНА И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ПОЛИТИКА НА СЪВЕТСКАТА ВЛАСТ В СЕВЕРЕН КАВКАЗ ПРЕЗ 20-те–30-те г. на XX ВЕК

През 1913 г. в своята статия „Марксизмът и националният въпрос" Сталин пише, че *„националният въпрос в Кавказ може да бъде разрешен само в духа на въвличане изостаналите нации и народности в общия поток на висшата култура"[1].* Както се вижда, болшевиките разглеждат образованието и културно-просветната дейност като важна част от своята политика по националния въпрос. Шнайдер отбелязва, че на практика още в първите дни след вземането на властта през октомври 1917 г. те си поставят за задача да ликвидират неграмотността сред населението, което се налага както за доброто функциониране на културните институции, така и за по-ефективното проникване на пропагандата сред обществото [2].

С особена сила това важи за пограничните райони, където на болшевиките им се налага да се борят не само с белогвардейците, но и с чуждестранните интервенти, които се стремят да наложат своето влияние над колкото се може по-голяма част от разпадащата се империя. За да спечелят борбата срещу своите противници, те трябва да привлекат на своя страна местното население (или поне по-голямата част от него), което в условията на Северен Кавказ означава да получат подкрепата на колкото се може повече от духовните водачи.

Както отбелязва И. Сулаев, мюсюлманското духовенство в Северен Кавказ отдавна се ползва с голямо влияние и самостоятелност, а в продължение на векове то е единствената пропагандна и идеологическа сила на обществото. То формира обществената психология и мирогледа на хората, тъй като няма друга идеология, която да се противопостави на исляма. В пълно подчинение на мюсюлманското духовенство се намира системата на народното образование, възпитанието и културата. По традиция духовенството се избира и издържа от мюсюлманските общини, като по такъв начин се изплъзва от контрола на държавата [3].

Решаването на въпроса за „пълноценното" интегриране на Северен Кавказ в състава на Руската империя изисква време, което обаче не достига на царското правителство. Необходимостта от закрепването на народите от региона в състава на „империята" остава като проблем за болшевиките. Според А. Малашенко пред тях остро стои въпросът за отношението към исляма, за борбата с него и с това как да бъде използван за закрепване на собственото им влияние в Северен Кавказ. Въпреки държавния атеизъм